

El desenvolupament de la investigació sobre pilota valenciana: guia bibliogràfica i fonts d'informació

The Development of the Research about Valencian Handball: Bibliographical Guide and Information Sources

GREGORIO GONZÁLEZ ALCAIDE

Facultat de Medicina i Odontologia
Departament d'Història de la Ciència i Documentació
Unitat d'Investigació Social i Sanitària (UISYS) UV-CSIC

VÍCTOR AGULLÓ CALATAYUD

Facultat de Ciències Socials
Departament de Sociologia i Antropologia Social
Unitat d'Investigació Social i Sanitària (UISYS) UV-CSIC

JUAN CARLOS VALDERRAMA ZURIÁN

Facultat de Medicina i Odontologia
Departament d'Història de la Ciència i Documentació

RAFAEL ALEIXANDRE BENAVENT

Institut d'Història de la Ciència i Documentació López Piñero
Unitat d'Investigació Social i Sanitària (UISYS) UV-CSIC

Universitat de València

Autor per a la correspondència

Víctor Agulló Calatayud
victor.agullo@uv.es

Resum

Es presenta un estudi bibliogràfic dels treballs acadèmics sobre Pilota Valenciana, efectuat a partir de la consulta de les fonts documentals de la Federació de Pilota Valenciana, del Museu de la Pilota de Genovés i de diversos catàlegs i bases de dades. S'han identificat 181 treballs, entre articles de revistes (*nre.* = 95), publicacions monogràfiques (*nre.* = 40), comunicacions a congressos (*nre.* = 37), tesis doctorals (*nre.* = 5) i obres de referència (*nre.* = 4). Els treballs pioners es remunten als anys 60 i 70 del segle xx, mentre que s'observa una gran eclosió de publicacions a partir de mitjan de la dècada dels 80, en una tendència que es manté fins a l'actualitat, i que coincideix amb l'edició de revistes especialitzades, amb la celebració de diferents congressos i reunions científiques, i amb la lectura d'algunes tesis doctorals. Entre les matèries abordades en els treballs, hi trobem estudis històrics sobre el seu origen i desenvolupament, investigacions centrades en els espais físics en què té lloc el joc, en les distintes modalitats, en el vocabulari, que n'estudien l'interés i la importància que té per a l'àmbit educatiu, anàlisis sociològiques i estudis mèdics sobre les malalties relacionades amb la pràctica de la pilota com a activitat esportiva.

Paraules clau

Pilota Valenciana; Història de la investigació; Guia Bibliogràfica; Àmbits d'estudi.

Abstract

The Development of the Research about Valencian HandBall: Bibliographical Guide and Information Sources

A bibliographic analysis of academic works about Valencian Handball (Pilota Valenciana) is presented, compiled from bibliographic resources of the Valencian Handball Federation and the Handball Museum of Genovés, through searches in the main on-line catalogues and databases. 181 works were identified, amongst journal articles (95), monographic publications (40), proceedings (37), PhD tesis (5) and reference works (4). Early works were published in the 60s and 70s, observing a high increase of publications about the middle of the 80s until now, coinciding with the publication of specialized reviews and the celebration of congresses and scientific meetings besides the lecture of some PhD thesis. Among subjects dealt, we can emphasize historical studies about its origins and development, researches based on the physical places where it takes place, modalities, vocabulary of the game, its interest and importance in relation with the educational field, sociological analysis and medical studies related to specific diseases.

Key words

Valencian Handball; History of Research; Bibliographical Guide; Fields of Study.

Introducció

Nombroses cultures i civilitzacions d'arreu del món s'han significat per la pràctica de distintes modalitats de jocs de pilota a mà. La investigació arqueològica i etnogràfica ha revelat que civilitzacions i pobles com els olmeques, els maies, els esquimals, els perses, els egipcis, els japonesos, els grecs i els romans, van practicar jocs de pilota a mà (Scrambler, 2005). Cada un d'aquests pobles va crear estils de joc propis en els seus territoris, adaptats a la seua idiosincràsia i a les seues particulars condicions naturals i culturals. Aquests jocs eren tan sols una diversió i mai van donar lloc a competicions regulars (Le Floc'hmoan, 1965). Tot i que, en la major part dels llocs, aquestes pràctiques lúdiques i culturals s'han perdut en la nit dels temps, encara subsisteixen en algunes regions jocs de pilota a mà. Així, trobem la *Pilota Basca*, que gaudeix d'un enorme arrelament a Euskal Herria (País Basc, Iparralde i Navarra), La Rioja, Burgos, Sòria i altres regions limítrofes i que es practica fins i tot en altres països del món, on ha estat portada per l'emigració (Toulet, 1979; Sabalo, 2003); el *pelotamano*, una modalitat de joc directe que encara avui manté un centenar de jugadors a l'illa Canària de Lanzarote (Hernández Auta, 1989), i la *pilota valenciana*, que es continua practicant a les terres de l'antic Regne de València (Almela i Vives, 1960; Millo i Casas, 1976).

Aquestes tres modalitats esportives tenen un origen grecoromà. El poble romà va prendre molts costums dels grecs i va ser responsable de la seua expansió per tots els confins de l'Imperi. Això va propiciar que a França el “jeu de paume” gaudira de gran acceptació entre totes les classes socials. D'aquesta manera, la pilota a mà va arribar a terres valencianes de la mà dels cavallers originaris de la Provença, que acompanyaven el rei Jaume I en la seua conquesta i, per això, les primeres referències del joc de pilota a les comarques valencianes les trobem a les acaballes del segle XIII, en concret, la menció a la Placeta del Jugador de Pilota a Alcoi, poc temps després de l'atac d'Al-Azraq a la vila, l'any 1276 (Conca Pavia i altres, 2003; Tormo Colomina i altres, 2006).

Tanmateix, en el segle XIV, l'humanista Arnau de Vilanova no va recomanar la pràctica d'aquest joc al rei Jaume II per no considerar-lo un joc propi de reis (Agulló Albuixech i Agulló Calatayud, 2009), i el frare Sant Vicent Ferrer es va encarregar de lloar entre el poble pla les bondats d'un divertiment com el

joc de pilota, en una època marcada per les guerres i les epidèmies constants. Això no obstant, la popularitat de la pilota va arribar a ser tanta, que va ser considerada com un factor d'agitació social, per la qual cosa es van proclamar nombrosos edictes perquè es prohibira jugar al carrer, a ciutats com ara Alcoi, Elx, Castelló o Gandia, entre d'altres. En aquest sentit, és especialment significatiu el bàndol de la ciutat de València de l'any 1391, que va provocar abundants aldarulls i rebomboris. Aquesta situació va propiciar que els “trinquets” (espais tancats i coberts específics per a la pràctica de la pilota) deixaren de ser utilitzats en exclusivitat pels nobles, i foren progressivament ocupats per les classes populars (Iñurria Montero, 1987).

En el segle XV, l'erasmista Joan Lluís Vives es va dedicar a estudiar els costums del poble, i féu especial insistència en la Pilota Valenciana, que va comparar amb les modalitats que es jugaven a París i Bruges (Desees, 1967). Des de llavors i fins al 1936, coincidint amb l'inici de la Guerra Civil espanyola, el joc de pilota va gaudir de gran popularitat a les terres valencianes; es van construir multitud de trinquets i aquesta transcendència es va reflectir en nombroses referències periodístiques, literàries i artístiques (Alabau i altres, 1999; García Frasquet, 2005).

El règim de Franco va constituir un obstacle per a la pervivència del joc de pilota, en observar amb desdeny una pràctica de fort arrelament popular, en la qual s'utilitzava la llengua valenciana, i, a més, en no considerar els trinquets un lloc recomanable per als valencians que presumien de catòlics, per ser un lloc en què es travessava i es sentien blasfèmies (Llopis Bausset, 1987).

Només en dates recents, s'ha recuperat i impulsat novament la pràctica d'aquest joc ancestral. Així mateix, s'ha introduït en l'àmbit acadèmic a través d'una incipient investigació, que, des de diferents disciplines i aproximacions, tracta d'analitzar aquesta pràctica lúdica i esportiva. L'objectiu d'aquest treball és presentar un assaig bibliogràfic de les publicacions acadèmiques existents sobre Pilota Valenciana, perquè servisca com a eina de treball per a investigadors i com a instrument per a satisfer l'interès o la curiositat de qualsevol lector interessat. De la mateixa manera, es valora, a partir de la recopilació bibliogràfica realitzada, l'origen, l'evolució i l'estat de desenvolupament de la investigació acadèmica en l'àrea.

Mètode de compilació

El procés seguit per a la realització del treball es pot sintetitzar en tres etapes: *a)* delimitació de l'objecte d'estudi; *b)* identificació i localització dels documents i *c)* anàlisi, descripció i ordenació bibliogràfica.

En relació amb l'objecte d'estudi, s'han tractat de recollir totes les publicacions impreses de caràcter monogràfic, l'objecte central de les quals siga l'estudi de la Pilota Valenciana en qualsevol de les seues vessants, així com aquells treballs de caràcter acadèmic, és a dir, que documenten les fonts que utilitzen, realitzats amb el propòsit d'augmentar el coneixement d'aquesta pràctica, difosos en forma d'articles de revista, comunicacions a congressos i tesis doctorals.

Per al treball de camp d'identificació i localització del material documental, s'han consultat les biblioteques de la *Federació de Pilota Valenciana* i del *Museu de la Pilota de Genovés*, que compten amb importants fons bibliogràfics sobre Pilota Valenciana, així com els catàlegs de la *Biblioteca Valenciana* i de la *Xarxa de Lectura Pública Valenciana*, entre molts altres catàlegs i bases de dades, dels quals se'n fa la relació completa al final del treball (annex I). En aquest darrer cas, s'han fet cerques bibliogràfiques en els camps títols, paraules clau o descriptors i matèries, emprant els termes pilota, Pilota Valenciana, pilotaire i aquells que identifiquen les instal·lacions i les diferents modalitats de la seua pràctica, considerant truncaments i diferents llengües, per a recuperar variants morfològiques i lingüístiques.

Una vegada recuperat el primer nucli de documents, utilitzant les fonts mencionades, es va procedir a la consulta de les "bibliografies ocultes", és a dir, els llistats de referències bibliogràfiques consignats en l'interior o al final dels treballs, la qual cosa va permetre ampliar el nombre de referències consignades.

Finalment, és important destacar que es va efectuar la localització física i la consulta de tots els documents, amb la finalitat d'assegurar la seua adequació i pertinència en relació amb l'objecte d'estudi.

Algunes limitacions: possibles llacunes i necessitats d'actualització

Aquest treball presenta algunes limitacions que és important assenyalar, comunes, d'altra banda, a totes les recerques i estudis bibliogràfics. En primer lloc, malgrat l'exhaustiu procés d'identificació, és inevitable que

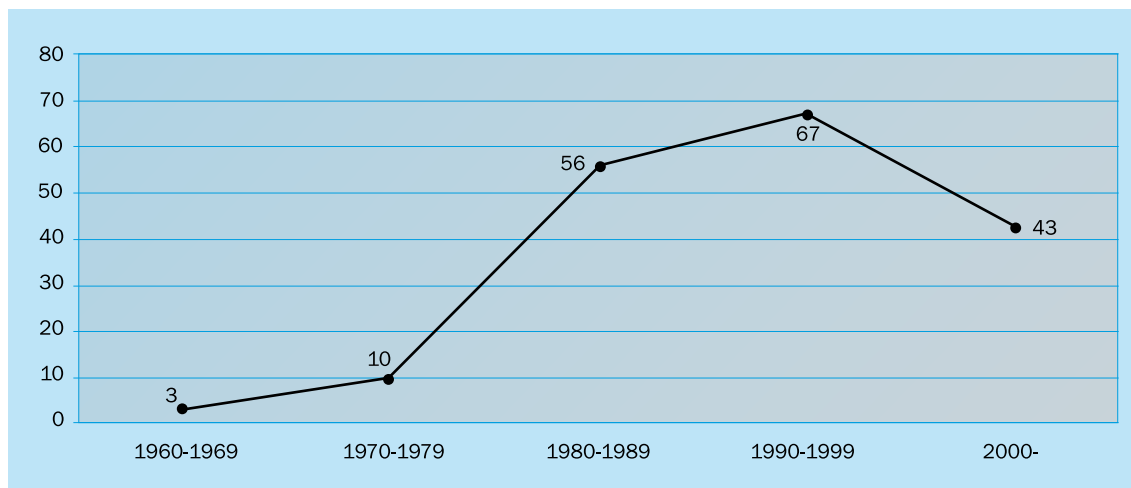
queden referències bibliogràfiques difícils d'identificar i localitzar, bé perquè van romandre inèdites, sense un ressò en forma de registre escrit que les haja difós, bé perquè foren publicacions d'exigua tirada. En segon lloc, cal assenyalar que un estudi bibliogràfic, *per se*, mai no constitueix un treball tancat i definitiu, sinó que a les possibles llacunes, els errors i les imperfeccions, cal sumar —des del moment mateix de la realització— el caràcter efímer, atès que necessita una constant revisió i actualització dels continguts, amb els nous documents que vagen sorgint. Finalment, una visió exhaustiva i completa de l'estat actual del coneixement sobre la Pilota Valenciana ha d'atendre també les al·lusions que se'n fa en obres de caràcter més general, així com considerar tot un conjunt de fonts documentals, molt més ampli que aquest que ací s'arregla, entre les quals es poden mencionar les literàries, les artístiques, les periodístiques, les gràfiques i les fotogràfiques.

Malgrat les limitacions apuntades, l'assaig bibliogràfic que ací es presenta té la utilitat de facilitar la divulgació i el bon coneixement dels treballs d'investigació sobre aquest esport, dispersos en una multitud de fonts. Així mateix, pot constituir-se en punt de partida d'estudis més ambiciosos i possibilita una anàlisi de l'estat de desenvolupament dels coneixements relatius a aquesta àrea.

Estudis, historiadors, i divulgadors de la pilota

S'han identificat 181 treballs sobre Pilota Valenciana, que es desglossen com segueix: 95 articles de revista (52,49 %), 40 publicacions monogràfiques —llibres o capítols de llibre— (22,1 %), 37 comunicacions a congressos (20,44 %) i 5 tesis i tesines (2,76 %). Així mateix, cal destacar 4 obres de referència (2,21 %), on s'arreguen nombroses entrades relacionades amb la Pilota Valenciana: la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana* (1973), la *Gran Enciclopedia Valenciana* (2003) la *Gran Enciclopedia de la Comunitat Valenciana* (2005) i el *Diccionario Espasa de términos deportivos* (2003), en les que Llorenç Millo i Casas, Jaume Pastor i Fluixà, Víctor Agulló Calatayud, Rafael Mora Sesma i Recaredo Agulló Albuixech han sintetitzat, a través de molt diverses entrades, els orígens, la història, les característiques, el lèxic i les biografies dels protagonistes més rellevants, d'aquesta pràctica lúdica i esportiva.

Figura 1
Evolució
diacrònica
dels treballs
acadèmics
sobre Pilota
Valenciana

Junt als dos treballs pioners de Antonio Palanca i Hueso (1914) i de Vicente Cremades Marco (1939), l'anàlisi de les dates d'edició (figura 1) mostra com els primers estudis es remunten a les dècades dels 60 i dels 70. Entre ells, cal destacar els treballs pioners de Francesc Almela i Vives (1960), Vicent Vidal Corella (1969), Jorge Cela Trulock (1973), Miguel Ángel López Egea (1976) i Llorenç Millo i Casas (1976). L'eclosió en el nombre de treballs es produeix a mitjan dels anys 80, fonamentalment, afavorida pels nombrosos treballs que dona a conèixer la revista *L'Esport i Temps Lliure*, i per les publicacions periòdiques impulsades per la Federació de Pilota Valenciana, com *Va de bo* o *Traure*; exemples lloables de divulgació que malauradament no han tingut continuïtat. Tot i això, en la dècada dels 90 es manté una elevada productivitat, en aquest cas, gràcies a la celebració d'esdeveniments com el I Congrés Mundial de Pilota a mà, el 1994, que va permetre arregar i difondre nombrosos estudis. Aquesta tendència ha continuat fins a l'actualitat, amb la celebració del I Simposi Nacional de Pilota Valenciana el 2005 i del II Congrés Mundial de Pilota a Mà el 2007, i amb la publicació de treballs en diversos congressos sobre Ciències de l'Esport i en revistes com *Apunts. Educació Física i Esports* o *Saó*.

Cal destacar també la lectura de quatre tesis o tesis sobre Pilota Valenciana a més d'un treball acadèmic, reflex de l'interès existent en l'àmbit científic i universitari: *El juego de la pelota valenciana en la calle* de Juan Ignacio Gallach Lazcorreta (1977), *El joc de pilota al País Valencià: estudi lexicogràfic de cultura popular* de Frederic Llopis i Bauset (1984), *El joc de pilota al País Valencià: el trinquet*, de A. Vilapla-

na (1985), *Pasado y Presente de la pelota valenciana* (1990) de Juan Ignacio Gallach Lazcorreta i *El joc de pilota a la Comunitat Valenciana* de Salvador Olaso i Climent (1993).

S'han identificat 124 autors diferents que han publicat almenys un treball sobre Pilota Valenciana, si bé es tracta de treballs d'índole molt diversa, des de les mencionades tesis doctorals o àmplies publicacions monogràfiques a treballs breus, basats en relats que sovint han estat transmesos a través de la tradició oral. Juntament amb els autors pioners, els autors de tesis doctorals i de les obres de referència que s'han mencionat anteriorment, el conjunt d'autors més destacats, en raó del nombre de treballs que han publicat, són els que apareixen arregats en la taula 1.

Els autors més productius (> dos treballs) estan vinculats a l'àmbit educatiu, ja que dotze autors són professors en diferents nivells educatius, fonamentalment de l'ensenyament secundari. A continuació es situen els periodistes, amb quatre autors, si bé cal destacar que tots ells estan situats entre els sis autors més productius, i professionals de l'Institut de Biomecànica de València, amb tres autors. Finalment, trobem professionals d'àmbits diversos, com ara, un sociòleg, un arquitecte i un coordinador d'activitats esportives a un municipi valencià. Cal destacar que només s'han identificat quatre dones, que suposen un 3,22 % respecte del total d'autors. Pel que fa a la llengua de publicació, predominen els treballs escrits en valencià, amb 129 (71,29 %), a continuació se situa el castellà amb 48 treballs (26,52 %), mentre que la presència d'altres llengües, com ara l'anglès o l'èuscar és minoritària, amb tres i un treball, respectivament.

Autor	Nre. de treballs	Professió
Durà López, Paco	32	Periodista
Mollà Orts, Toni	10	Periodista
Llopis i Bauset, Frederic	9	Professor d'Educació Secundària
Garcia i Frasquet, Gabriel	6	Professor d'Educació Secundària
Campos Granell, José	5	Professor Universitari d'Educació Física
Conca Pavía, Manolo	5	Professor d'Educació Secundària
López i Muñoz, Aureli	5	Periodista
Millo i Casas, Llorenç	5	Periodista
Olaso i Climent, Salvador	5	Professor Universitari d'Educació Física
Romaguera i Belenguer, Enric	5	Professor d'Educació Secundària
Agulló Calatayud, Víctor	4	Sociòleg
Alcántara Alcover, Enrique	4	Institut de Biomecànica de València
Cortell Chesa, Francisco	4	Professor d'Educació Primària
Iñurria Montero, Víctor	4	Arquitecte
Moragues Valle, Samuel	4	Coordinador d'esports de Carcaixent
Pérez Bernabeu, Vicent	4	Professor d'Educació Secundària
Soler i Escòrcia, Salvador	4	Professor d'Educació Secundària
Gámez Payá, Javier	3	Institut de Biomecànica de València
Malonda i Mestre, Vicent	3	Professor d'Educació Secundària
Montaner Sesmero, Ana María	3	Institut de Biomecànica de València
Navarro Vidal, Roberto Carlos	3	Professor d'Educació Secundària
Naya Nogueroles, Jordi	3	Professor d'Educació Secundària
19 autors amb 2 treballs	38	–
83 autors amb 1 treball	83	–

Taula 1

Principals autors sobre Pilota Valenciana (>2 treballs)

Entre les publicacions monogràfiques que constitueixen un referent en l'estudi sobre la Pilota Valenciana, cal destacar el treball *Vocabulari del joc de pilota* de Gabriel García i Frasquet i Frederic Llopis i Bauset (1991), la biografia *El Genovés* de Toni Mollà Orts (1994), l'obra d'Alberto Soldado Hernández i col·laboradors *El joc de pilota: Historia de un deporte valenciano* (1998), diverses publicacions d'Aureli López i Muñoz, entre elles *La pilota valenciana: deport, cultura i llengua del nostre poble* (2004) i *La pilota valenciana: unitat didàctica* (2003), obra firmada conjuntament per Manolo Conca Pavía, Gabriel García i Frasquet, Toni Gimeno Salom, Frederic Llopis Bauset, Jordi Naia Nogueroles i Vicent Pérez Bernabeu. Així mateix, cal mencionar Paco Durà López, pel fet d'haver firmat nombrosos articles breus en *L'Esport i Temps Lliure*.

La Pilota Valenciana entre el franquisme i la democràcia

Els resultats obtinguts sobre el sorgiment i el posterior desenvolupament de la investigació sobre Pilota Valenciana es poden posar en paral·lel amb el devenir històric recent de la seua pràctica. Al llarg de la dictadura franquista, únicament es van publicar alguns estudis de caràcter puntual, atès el desinterès, quan no la censura o persecució oberta dels practicants o assistents als jocs de pilota (Conca Pavía i altres, 2003). Amb els inicis del *desarrollisme*, les classes més acomodades li van donar l'esquena al joc de pilota a mà, en considerar-lo propi de gent de classe social baixa. Altres causes que van contribuir a la pèrdua d'importància de la Pilota Valenciana van ser el trànsit rodat, les noves construccions amb finestres de vidre, l'enllumenat i els ornaments,

la televisió i la introducció d'esports aliens i la manca d'ajudes i de protecció oficial (Llopis i Bausset, 1987; García i Frasset i Llopis i Bauset, 1991).

Encara que, en l'actualitat, la Pilota Valenciana es veu acompanyada de certes etiquetes i condicionaments que impedeixen l'expansió de la seua pràctica com un esport modern i limiten la seua repercussió social, entre elles que és un esport de regles de difícil comprensió, que interessa fonamentalment a persones majors o que danya les mans dels seus practicants (Agulló Calatayud, 2003), hi ha determinats elements que conviden a l'optimisme, ja que amb l'arribada de la democràcia, molts ajuntaments de la Comunitat Valenciana han optat per recuperar la pràctica de la Pilota Valenciana com un dels seus senyals d'identitat més preats. En aquest context, va emergir en la dècada dels 70 la figura del pilotaire Francesc Cabanes Pastor “El Genovés”, que és considerat el millor pilotari de la història, capaç d'alçar passions en els trinquets, i que va permetre que nombrosos aficionats tornaren a posar els seus ulls en la pilota de vaqueta (Mollà Orts, 1994). A més, es deixa sentir la labor duta a terme per la Federació de Pilota Valenciana, tant amb la creació de nombroses escoles destinades a la població més jove, com per mitjà de l'organització d'un elevat nombre de campionats. També destaca la posada en marxa d'iniciatives que han permès la introducció de la Pilota Valenciana en el medi escolar. Així, la Generalitat Valenciana mitjançant l'Ordre de 2 de març de 2000 de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència va establir una sèrie de decisions amb l'objectiu d'introduir, promocionar i facilitar que el joc de pilota pogués ser una realitat en els centres educatius valencians amb la construcció d'unes instal·lacions específiques (mòduls de frontó, trinet i galotxeta) dins la zona docent gimnàs poliesportiu (Durbá i Cardó, 2000; Conca Pavia i altres, 2003). També diverses iniciatives han permès la recuperació de modalitats quasi desaparegudes i la incorporació a la seua pràctica de col·lectius, com ara les dones o les persones amb algun tipus de discapacitat física o sensorial (Naia Nogueroles, 2007). Tot això ha redundat en una presència de la Pilota Valenciana cada vegada major en els mitjans de comunicació, amb un programa de televisió consolidat en el segon canal autonòmic, que retransmet setmanalment partides de diferents modalitats. Igualment, poden llegir-se cada dia cròniques en els periòdics i es poden escoltar diversos programes radiofònics que repassen l'actualitat de la pilota.

Aquesta recent evolució i aquest interès creixent per la Pilota Valenciana han permès, com ha succeït amb la majoria dels jocs de pilota, que aquesta haja evolucionat d'una estructura tradicional variable a una estandarditzada. Aquest procés *d'esportivització* ha suposat la variació d'algunes de les seues característiques: s'han normalitzat les regles del joc i l'estructura dels campionats i s'han institucionalitzat totes les seues activitats (Usabiaga, 2007).

Àmbits geogràfics i temes d'investigació

Pel que fa als àmbits geogràfics d'estudi, a més de les obres de caràcter general referides a tot el territori valencià, existeixen també un gran nombre de treballs d'índole local, referits a comarques concretes, com L'Horta, El Camp de Morvedre, La Valldigna o La Marina, i a municipis de les tres províncies valencianes (Borbotó, Burjassot, L'Eliana, Gandia, Genovés, Godelleta, Llíria, Massalfassar, Sagunt, Silla, Sot de Chera, València, Alacant, Alcoi, Benidorm, Dénia, El Campello, Oliva, Monòver, Murla, Almassora, Borriana, Vila-real i La Vilavella) que són reflex del fort arrelam d'aquesta activitat lúdica i esportiva en pràcticament tot el territori valencià (Conca Pavia i altres, 2003).

Les matèries o els continguts abordats en els treballs analitzats han sigut d'índole molt diversa: els orígens històrics del joc, la seua situació en l'actualitat i la seua projecció cap al futur (Almela i Vives, 1960; Vidal Corrella, 1969; Cela Trulock, 1973; Gallach Lazkorreta, 1990; Conca Pavia i altres, 2003; Tormo Colomina i altres, 2006); l'anàlisi dels espais físics on es desenvolupa, les distintes modalitats, les normes o regles del joc i el vocabulari propi que ha generat (Vilalta i Mor, 1986; Tormo Colomina, 1990; García i Frasset i Llopis i Bauset, 1991); l'interès i la importància, com a activitat lúdica i esportiva, en l'àmbit educatiu (Pérez Bernabeu i Conca Pavia, 1999; Conca Pavia, 2000; Durà i Carbó, 2000); les malalties i les lesions relacionades amb la seua pràctica com a activitat esportiva (Durà López, 1987; Dasí i Aloy, 1994); l'anàlisi dels elements físics i biomecànics de la pràctica d'aquest joc (Martínez Marhuenda i Alcàntera Alcóver, 2002; Soler Escòrcia i altres, 2002) i, finalment, estudis sociològics en relació amb el paper que té com a activitat lúdica, de socialització i de creació d'una identitat pròpia (López i Muñoz, 1994; Hernández i Martí, 1999; Llopis i Bauset, 1999; Sebastià i Talavera, 2006).

Conclusions: situació actual i perspectives de futur

La recopilació realitzada ha posat de manifest que la bibliografia existent sobre Pilota Valenciana resulta més àmplia del que cabria pensar inicialment, atès que són nombrosos els treballs que s'han escrit sobre aquesta pràctica, fonamentalment si se'n fa la comparació amb altres esports més mediàtics.

Els estudis acadèmics sobre la Pilota Valenciana, ja siga en forma de tesis doctorals, monografies o altres documents, han contribuït a rescatar de la memòria i a dignificar aquesta pràctica esportiva, fonamentalment des de mitjan de la dècada dels anys 80, coincidint amb l'adveniment de la democràcia, la constitució de la Federació de Pilota Valenciana i la irrupció de la figura del pilotaire Genovés. En relació amb açò, es produeix un increment del nombre d'aficionats i en creix la presència en els mitjans de comunicació (televisió, premsa i ràdio). A més, també cal ressaltar que, a poc a poc, la pilota ha anat adquirint un major protagonisme en l'escola, un fenomen del tot inimaginable fa tan sols una dècada i que convida a l'esperança. Sense oblidar Internet on també la Pilota Valenciana té una important presència, amb nombrosos webs, tant d'organismes oficials, universitats, clubs de pilota, enciclopèdies electròniques com ara la Wikipedia, amb versions accessibles en català, castellà, anglès i italià o en Google Scholar, Scopus o Scirus (annex II).

Amb tot, seria recomanable un major impuls de tots els col·lectius implicats, per tal d'incentivar-ne encara més tant la seua pràctica com la investigació i la divulgació per tal que les belles paraules que il·lustren personatges com l'humanista Joan Lluís Vives, el predicador Sant Vicent Ferrer o els escriptors Enric Valor, Gabriel Miró, Bernat Capó o Azorín dedicaren a la Pilota Valenciana troben un ressò cada vegada major entre la societat valenciana i que els valencians aprenguen a estimar una de les seues manifestacions culturals, esportives i identitàries més importants.

Agraïments

A Núria Olmos i Fontestad per la correcció lingüística i d'estil del manuscrit.

Referències bibliogràfiques

Agulló Albuixech, R. (2003). *Diccionario Espasa: términos deportivos*, Madrid: Espasa-Calpe.
 Agulló Albuixech, R. i Agulló Calatayud, V. (2009). *El joc de pilota en*

la prensa valenciana 1790-1909. València: Diputació de València.
 Agulló Calatayud, V. (2003). La pilota, a revisió. *El Punt*, 221, 1-6.
 Alabau, J. C.; Añó, E.; Arribas, S.; Barceló, P.; García, E.; Iñigo, J. i Meseguer, C. (1999). Vaqueta, suplement de pilota valenciana. *Nou-Dise* (75-77), 1-4.
 Almela i Vives, F. (1960). *El juego de pelota en Valencia*. València: Sociedad Valenciana Fomento del Turismo.
 Cela Trulock, J. (1973). *El joc de pilota: pilota valenciana*, Madrid: Instituto Nacional de Educación Física.
 Conca Pavia, M. (2000). El joc de pilota a l'escola. *Ruralia: Revista del Mon Rural Valencià* (8), 15-16.
 Conca Pavia, M.; García i Frasquet, G.; Gimeno Salom, T.; Llopis i Bauset, F.; Naya Nogueroles, J. i Pérez Bernabeu, V. (2003). *La pilota valenciana: unitat didàctica*. València: Conselleria de Cultura i Educació.
 Cremades Marco, V. (1939). *Breve reseña de la pelota valenciana*, manuscrit inèdit. Federació de Pilota Valenciana, Biblioteca.
 Dasí i Aloy, J. V. (1994). *Troballes radiològiques en les mans dels jugadors professionals de pilota valenciana*, comunicació presentada al *I Congrés Mundial de Pilota a mà*, València, 2-4 de juny. (Federació de Pilota Valenciana, Biblioteca).
 Desees, J. (1967). *Les jeux sportifs de pelote-paume en Belgique du XVIe au XIXe siècle: aperçus historiques, récits anecdotiques, évolutions*. Brussel·les: Imprimerie du Centenaire.
 Durá López, P. (1987). El primer estudi seriós sobre el mètode d'entrenament, prevenció i tractament de les llesions dels pilotaires. *L'Esport i Temps Lliure* (34), 19-21.
 Durbá i Cardó, V. (2000). Enfocament didàctic de la Pilota Valenciana, *Apunts. Educació Física i Esports* (61), 96-101.
 Gallach Lazcorreta, J. I. (1977). *El juego de la pelota valenciana en la calle*, Tesina, Instituto Nacional de Educación Física y Deportes.
 – (1990). *Pasado y presente de la pelota valenciana*, Tesis doctoral, Universidad de Granada (Federació de Pilota Valenciana, Biblioteca).
 García i Frasquet, G. i Llopis i Bauset, F. (1991). *Vocabulari del joc de pilota*, València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.
 García i Frasquet, G. (2005). *El joc de pilota a través dels segles*, comunicació presentada al *I Simposi Nacional de Pilota Valenciana*, València, 10-12 de març (Federació de Pilota Valenciana, Biblioteca).
Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana (2005). València: Prensa Valencia (dirigida per M. Cerdá, veus sobre Pilota Valenciana redactades per Víctor Agulló Calatayud i Rafael Mora Sesma).
Gran Enciclopedia de la Región Valenciana (1973). València: Gran Enciclopedia de la Región Valenciana (Dirigida per M.A. Mas Ivars, veus sobre Pilota Valenciana redactades per Llorenç Millo i Casas).
Gran Enciclopedia Valenciana (1990). València: Gran Enciclopedia Valenciana (dirigida per M. Llorens Serra, entrada Pilota Valenciana redactada per Jaume Pastor i Fluixà).
 Hernández Auta, J. M. (1989). *La pelotamano: un ancestral juego canario*. Les Palmes de Gran Canària: Ayuntamiento del Cabildo Insular de Lanzarote.
 Hernández i Martí, G. M. (1999). La pilota, identitat i sociabilitat, *Nou Dise* (77), 4.
 Iñurria Montero, V. (1987). La pilota valenciana: historia, present i futur. *Saó* (101), 15-16.
 Le Floc'hmoan, J. (1965). *La genèse des sports*. Barcelona: Editorial Labor.
 Llopis i Bauset, F. (1984). *El joc de pilota al País Valencià: estudi lexicogràfic de cultura popular*. Tesis de Llicenciatura, Departament de Lingüística Valenciana de la Universitat de València.
 – (1987). *El joc de pilota valenciana*. València: Ajuntament de València.
 – (1999). La pilota, part de la cultura valenciana. *Va de Bo* (11), 12.
 López Egea, M. A. (1976). *Pelota valenciana: entrevistas y reportajes*, València: Sucesor de Vives Mora.

- López i Muñoz, A. (1994). La pilota valenciana, element cultural. A *les I Jornades sobre Cultura en la Comunitat Valenciana*. València, 3-5 de maig. (València: Consell Valencià de Cultura).
- (2004). *La pilota valenciana: deport, cultura i llengua del nostre poble*. València: Real Acadèmia de Cultura Valenciana.
- Martínez Marhuenda, A. i Alcántara Alcover, E. (2002). Contribució de la biomecànica al desenvolupament de la pilota valenciana. *Revista de Biomecànica* (35), 19-21.
- Millo i Casas, L. (1976). *El Trinquet*. València: Prometeo.
- Mollà Orts, T. (1994). *El Genovés*. València: Tàndem.
- Naya Nogueroles, J. (2007). *Pilota valenciana: El nostre Joc*. Comunicació presentada al *II Congrés Mundial de Pilota a mà*. València, 26-28 d'abril.
- Olaso i Climent, S. (1993). *El joc de pilota en la Comunitat Valenciana*. Tesis doctoral, Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona.
- Palanca i Hueso, A. (1914). La partida de pilota. A J. Ribelles Comín, *Elogi de la llengua Valenciana: col·lecció d'articles, discursos i poèsias*. Barcelona: Catalonia.
- Pérez Bernabeu, V. i Conca Pavía, M. (1999). Joc popular i tradicional valencià: la pilota valenciana. A M. Villamón Herrera (coord.), *Formació de los maestros especialistas en Educación Física*. València: Generalitat Valenciana, .
- Sabalo, P. (2003). *La Pelote Basque*. Saint-Cyr-sur-Loire: Alan Sutton.
- Scrambler, G. (2005). *Sport and society: history, power and culture*, Maidenhead: Open University Press.
- Sebastià i Talavera, J. (2006). Pilota valenciana: Tradició i identitat genuïnament valencianes. *Descobrir Catalunya* (101), pàg. 82-87.
- Soldado Hernández, A. (1998). *El joc de pilota: Historia de un deporte valenciano*. València: Publitrade.
- Soler i Escòrcia, S.; Navarro Vidal, R. C. i Brizuela, G. (2002). Anàlisi biomecànica del joc de Pelota Valenciana: diferències en la velocitat de sortida de la pilota en dos tipus de saque de la modalitat de raspall. *Actividad Física, Ciencia y Profesión* (3), 22-24.
- Tormo Colomina, J. (1990). Modismes alcoians procedents del joc de pilota. *Eines*, 11-12.
- Tormo Colomina, J.; Grau Mira, P. i Boix Álvarez, M. (2006). *750 anys del joc de pilota en Alcoi*. Alcoi: Ciudad de Alcoy.
- Toulet, L. (1979). *La Pelote Basque: histoire, technique et pratique*, Milán: De Vecchi.
- Usabiaga Arruabarrena, O. (2007). *El deporte frente al juego de pelota: El proceso de deportización en Euskal Herria*, comunicació presentada al *II Congrés Mundial de Pilota a mà*, València, 26-28 d'abril. (Federació de Pilota Valenciana, Biblioteca).
- Vidal Corella, V. (1969). La pilota valenciana, un deporte con historia de siglos. *Boletín de Información Municipal (Valencia)* (62), 5-47.
- Vilaplana, A. (1985). *El joc de pilota al País Valencià: el trinquet*. Treball mecanografiat, Facultat de Filologia de la Universitat de València.
- Vilalta i Mor, S. (coord.) (1986). *Estudi tipològic i catàleg dels trinquets*, València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

Annex I. Bases de dades i fonts consultades

- Agència Espanyola del ISBN: *Base de Datos de Libros Editados en España*. [En línia], <http://www.mcu.es/comun/bases/isbn/ISBN.html>. [Consulta: 05/12/2007].
- Biblioteca Valenciana (BV): *Catàleg Automatitzat de la Biblioteca Valenciana*. [En línia], <http://bv.gva.es>. [Consulta: 05/12/2007].
- Centro de Información y Documentación Científica (CINDOC): *Base de Datos ISOC*. [En línia], <http://bddoc.csic.es:8080/index.jsp>. [Consulta: 05/12/2007].
- Conferencia de Rectores de las Universidades Españolas (CRUE): *Catálogo Colectivo de la Red de Bibliotecas Universitarias Españolas (REBIUN)*. [En línia], <http://www.crue.org>. [Consulta: 05/12/2007].
- Direcció General del Llibre i Biblioteques: *Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Valencià*. [En línia], <http://xlpv.cult.gva.es/absysnetopac>. [Consulta: 05/12/2007].
- Direcció General del Llibre i Biblioteques: *Catàleg de la Xarxa Electrònica de Lectura Pública Valenciana (XLPV)*. [En línia], <http://xlpv.cult.gva.es/absysnetopac>. [Consulta: 05/12/2007].
- Federació de Pilota Valenciana [En línia], <http://www.fedpival.es>. [Consulta: 05/12/2007].
- Ministerio de Educación y Ciencia: *Base de Datos de Tesis Doctorales (TESEO)*. [En línia], <http://www.mcu.es/TESEO/teseo.html>. [Consulta: 05/12/2007].
- Museu de la Pilota de Genovés. [En línia], <http://www.museupilota.com>. [Consulta: 05/12/2007].
- Universidad de La Rioja: *Dialnet*. [En línia], <http://dialnet.unirioja.es>. [Consulta: 05/12/2007].

Annex II. Llistat de webs sobre Pilota Valenciana

- Comité de Perxa. [En línia], <http://www.perxa.com>. [Consulta: 05/12/2007].
- Federació de Pilota Valenciana [En línia], <http://www.fedpival.es>. [Consulta: 05/12/2007].
- Google Scholar. [En línia], <http://scholar.google.es>. [Consulta: 05/12/2007].
- Museu de la Pilota de Genovés. [En línia], <http://www.museupilota.com>. [Consulta: 05/12/2007].
- Universitat de València: Pilota Valenciana. [En línia], <http://www.uv.es/pilota>. [Consulta: 05/12/2007].
- Scirus [En línia], <http://www.scirus.com>. [Consulta: 05/12/2007].
- Scopus [En línia], <http://www.scopus.com>. [Consulta: 05/12/2007].
- Val Net. [En línia], <http://www.pilotavalenciana.com>. [Consulta: 05/12/2007].
- Web de Llargues. [En línia], <http://www.llargues.net>. [Consulta: 05/12/2007].